

МЕДИЦИНА, ПЕДАГОГИКА И ТЕХНОЛОГИЯ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Researchbib Impact factor: 11.79/2023

SJIF 2024 = 5.444

Том 2, Выпуск 7, 3 Июль

Tilshunoslikda termin va soʻzning oʻrni

Raximova Goʻzal Yuldashovna,

Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasi dotsenti, Urganch davlat universiteti, Oʻzbekiston

Bakhtiyarova Gulasal,

Tarjima nazariyasi va amaliyoti boʻlimi talabasi, Urganch davlat universiteti, Oʻzbekiston

Kirish

Termin gapdan tashqarida olinganda ham maʼlum bir aniq maʼno ifodalaydigan, insonning maʼlum ish faoliyati bilan bogʻliq boʻlgan tushunchalarni bildiradigan soʻz yoki turgʻun holatdagi soʻz birikmasidir. Uning asl lugʻaviy maʼnosi ham shuni anglatadi: lotin tilida *terminus* soʻzi “chegara belgisi, chek, chegara” degan maʼnolarni ifodalaydi. Ishlatilishi chegaralangan maxsus leksikaga terminlar, kasb-hunar leksikasi, jargonlar kiradi.

Terminologiya soʻzi Germaniyada birinchi marta professor SHyuts tomonidan 1786 yili qoʻllagan, fransiyada bu soʻz XVIII asrda paydo boʻlgan, ingliz tilida esa Katta Oksford lugʻatidagi maʼlumotga koʻra, birinchi marta 1807 yili qayd etilgan... Rus tilshunosligida 1989 yildan muayyan bilim sohasiga oid maxsus soʻzlarning jamini “terminologiya” deb nomlash, terminlarni oʻrganadigan fan nomini terminshunoslik (“terminovedenie”) deb atash barqarorlashdi. Oʻzbek tilshunosligida ham “terminologiya” va “terminshunoslik” terminlari shu tarzda farqli tushunchalarni ifodolash uchun qoʻllanishi maqsadga muvofiqdir¹.

Maxsus leksikaga kirgan leksemalarning ishlatilishi chegaralangandir. Ammo maxsus leksika adabiy til lugʻatini boyitish manbalaridan hisoblanadi. Maxsus leksikaning asosiy qismini terminlar tashkil qiladi. Bu maxsus leksik birliklar terminlarga oid boʻlgan sistema ekanligi, maʼlum tartibga solinganligi, maʼlum maqsadga yoʻnaltirilganligi belgisiga ega. “Termin – til birligi boʻlib, soʻz yoki soʻz birikmasi orqali ifodalanadigan, maʼlum

¹ Махмудов Н. Илмий матнда термин таносиб ва такомил. //Ўзбек тили ва адабиёти .- Т., 2020. –Б.

МЕДИЦИНА, ПЕДАГОГИКА И ТЕХНОЛОГИЯ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Researchbib Impact factor: 11.79/2023

SJIF 2024 = 5.444

Том 2, Выпуск 7, 3 Июль

sistemani tashkil qiladigan, funksional ahamiyatga ega, aniq ilmiy yoki ishlab chiqarish sohasida konvension yaratiladigan, potentsional standartlangan tilning leksik sistemasi elementi”².

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Termin haqidagi yana bir e’tiborga molik ta’rif V.M.Leychik tomonidan aytilgan: “Termin – maxsus ilm yoki faoliyatda konkret yoki abstrakt nazariy tushunchalarni ifodalovchi, ma’lum tilning maxsus maqsad uchun ishlatiladigan leksik birligi”³. Ko‘rinadiki, termin xohlagan tilning emas, ma’lum maqsad uchun ishlatiladigan tilning birligidir. Bundan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- 1) termin so‘z va so‘z birikmalarining hamma semantik va formal belgilariga ega;
- 2) terminlar u yoki bu tilning leksikasida emas, faqat maxsus maqsad uchun ishlatiladigan tilning leksikasida faoliyat ko‘rsatadi;
- 3) maxsus maqsad uchun mo‘ljallangan til leksikasida kognitsiya natijasida maxsus ilm yoki faoliyat sohasida umumtushunchalarni ifodalash uchun vosita bo‘lib xizmat qiladi;
- 4) terminlar terminologik sistema elementi hisoblanib, maxsus sohalarning nazariy modellarini ko‘rsatadi.

V.M.Leychikning fikricha, lingvistik aspektda terminologik ma’no qanday ma’no bo‘lmasin, u asosiy yoki qo‘shimcha ma’nomi, birlamchi yoki ikkilamchi ma’nomi baribir, leksik birliklarning semantik strukturasi qanday o‘rin egallashi muhim masaladir. Izohli terminologik lug‘atlarni tahlil qilish orqali bu masalani hal qilish uchun lozim.⁴ Bizningcha, ma’lum ilm sohasida qadimdan mavjud bo‘lgan va yangi terminlarni solishtirish ham katta ahamiyatga ega. Chunki bu bilan ma’lum ilm sohasi doirasida yangi bo‘limlarning rivojlanishi natijasida invariant va variant munosabatini o‘rganish mumkin.

V.V.Vinogradov so‘zlarning terminologik ma’nosi, so‘zlarning ilmiy ma’nosi, so‘zlarning maxsus ma’nosi, bular bir-biriga yaqin bo‘lgan

²Евлова З.И. *Русская лингвистическая терминология в эволютивном аспекте: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.* – Нальчик, 2006.–с.8

³Лейчик В.М. *Терминоведение. Предмет, методы, структура.* – М.,2009 –с. 31

⁴Лейчик В.М. *Терминоведение. Предмет, методы, структура.* – М.,2009 –с.31-32

МЕДИЦИНА, ПЕДАГОГИКА И ТЕХНОЛОГИЯ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Researchbib Impact factor: 11.79/2023

SJIF 2024 = 5.444

Том 2, Выпуск 7, 3 Июль

tushunchalardir, deb aytadi.⁵

L.L.Nelyubin termini ajratish uchun quyidagi mezonlarni taklif qiladi:

1. Termin – maxsus (ilmiy, xarbiy) tilga oid bo‘lib, u (yasalgan, boshqa tildan qabul qilingan) ma’lum tushuncha va predmetni aniq ifodalash uchun xizmat qiluvchi so‘z yoki so‘z birikmasi.

2. Modulyasiya bo‘lmaydigan so‘z.

3. Ijtimoiy hayot, texnika, san’at va ilm sohasida ma’lum tushunchani aniq ifodalaydigan so‘z yoki so‘z birikmasi.

4. Ma’lum ilmiy yoki texnik sohaning ilmiy tushunchani ifodalovchi belgisi bilan o‘sha sohaning semantik sistemasiga kiruvchi so‘z yoki so‘z birikmasidir.⁶

Tahlil va natijalar

Demak, termin hamma so‘zlar kabi so‘z bo‘lib, u ham ma’lum bir mustaqil tushuncha anglatadi va bir yoki bir necha nutq tovushining birikishidan iborat bo‘lgan bir vosita hisoblanadi. Tushunishda qiyinchilik tug‘diradigan holatlar ham bor, bu holatda so‘z yoki so‘z birikmasi umumis’temolda ham bo‘lib, shu bilan birga ma’lum bir terminologik sistemaga ham kirishi mumkin. Yana bir muammo shundan iboratki, har xil ensiklopedik lug‘atlarda ma’lum bir terminga turlicha ta’rif berilgan. Bunday murakkabliklar nafaqat har xil, balki ayni bitta lug‘atda ham ko‘rish mumkin: 1) umumiy ta’rif – *maxsus (spets.)*; 2) ishlatiladigan soha markerlangan bo‘ladi – *matem, geog., texn., gram., filos. lingvistikada, grammatikada* kabi. Ba’zan maxsus leksemani (terminlarni) *kitobiy* belgisi, *og‘zaki* belgisi (kasb-hunar leksikasi) ham qo‘yiladi.⁷

Ko‘rinadiki, adabiy til lug‘atlarida maxsus leksikani tushunishda lug‘at tuzuvchining assotsiativ qarashlari ustunlik qilmoqda. Bundan shunday fikrga olib keladiki, terminologik lug‘atlarni tuzishda lingvistlar bilan birga ma’lum soha vakillari birgalikda jamoa bo‘lib ishlashi lozim.

Hozirgi zamon tilshunoslik talabiga ko‘ra terminning leksik birlik

⁵Бу ҳақда қар.: Немыка А.А. Метаязык лингвистики: научное и художественное представления: Дисс. док. филол. наук. – Орел, 2015. – С.60

⁶Немыка А.А. Ўша асар. – С.72.

⁷Немыка А.А., Ушаков А.А. Дискурсивное пространство текста: троллинг как элемент некооперативной речевой стратегии современной интернет-коммуникации //Вестник Российского университета дружбы народов. Сер.Вопросы образования: языки и специальность. – 2012. – №4. – С. 68.

МЕДИЦИНА, ПЕДАГОГИКА И ТЕХНОЛОГИЯ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Researchbib Impact factor: 11.79/2023

SJIF 2024 = 5.444

Том 2, Выпуск 7, 3 Июль

sifatidagi maqomini qayta ko'rib chiqishga, uning potensial hajmini va definitivlarning sifatini boyishini aniqlashga to'g'ri keladi. Bu o'z navbatida terminlarning leksikografik manbalarda ifodalashning yangi modellashtirish tamoyillarini ishlab chiqishga olib keladi. Turli soha mutaxassislarining tuzgan yangi zamon terminologik lug'atlarda bilimlarning ekstrapolyasiyasi va zamonaviy integratsiya tendensiyalari namoyon bo'lmoqdaki, unda bir ob'ekt yoki hodisaning turli aspektlarda o'rganilishi kuzatilmoqda. Informatsion texnologiyalarning faol rivojlanishi, zamonning yangi talablari, fanning umumiy taraqqiyoti borliqning kognitiv modelini ko'rsatish uchun terminologik tushunchaning yangi shakllarini izlashga majbur qiladi. A.A.Nemikaning fikricha ilmiy termin faqat bir til nuktai nazaridan kompleks o'rganish ob'ekti bo'la olmaydi.⁸

Xulosa

Termin maxsus leksikaga kirgani bilan umumiste'mol so'z qatorida ishlatilsa ham odatdagi so'z bilan aynan bir narsa emas.

Ma'lumki, o'tmishda Yevropada ilm-fanning dastlabki yaratuvchilari bo'lgan qadimgi greklarda va rimliklarda termin fanu tushunchalarni ifodalovchi so'zlar sifatida qo'llangan bo'lsa ham, bizning zamonamizga kelib bu tushuncha o'zgarishlarga uchradi: ko'pgina olimlar termin so'zining ma'nosini avvalgicha, ya'ni ma'lum fan va fan bilan bog'langan texnika, san'at va madaniyatga oid hodisalar bilan belgilasalar, ba'zi bir olimlar har qanday otni termin deb hisoblashga tayyordirlar. Bu jihatdan ular termin so'zini morfologiyadagi ot so'zining ekvivalenti – sinonimiga aylantirib qo'yadilar.

Termini otning sinonimi deb hisoblovchilar, aslida, ingliz faylasuflarining, so'ngra G.I.Chelpanovning "Mantiq" darsligidagi (XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida o'n martadan ortiq nashr qilingan) fikrlarini takrorlaydilar.

Ingliz faylasuflarining fikricha, «mantiqda tushunchalar haqida emas, terminlar, nomlar yoki terminlar haqida gapirish maqsadga muvofiqdir»⁹. Ingliz tilidagi *beautiful, delivery, ever, unbeautiful, undelivery, forever* so'zlari

⁸Немыка А.А. *Ассоциативное поле предметной области языкознания как лингводидактическая проблема // Культурная жизнь ЮгаРоссии. – 2009. – № 5 (34). – С. 86.*

⁹Челпанов Г.И. Учебник логики. – М.,1946. . – С.8.

МЕДИЦИНА, ПЕДАГОГИКА И ТЕХНОЛОГИЯ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Researchbib Impact factor: 11.79/2023

SJIF 2024 = 5.444

Том 2, Выпуск 7, 3 Июль

bo'lishli (positive) va bo'lishsiz (negative) terminlardir¹⁰.

Demak, mantiqshunos uchun termin mantiqiy muhokama elementi bo'lib, uning faqat ot bilan ifodalanishi shart emas. Ammo tilshunos termini bu xilda tushunmasligi kerak. Tilshunoslikda hamma terminlarni, shu hisobdan, odatdagi sifatlarni ham terminga kiritish terminning doirasini asossiz ravishda kengaytirib yuborish bo'lardi. Hozirgi mantiqshunoslar termini bu xilda keng ma'noda, ya'ni so'z ma'nosida qo'llamaydilar. Termin so'zlarning bir xili, ammo hamma otlar (ayniqsa, sifatlarni) ham termin deb hisoblanmasligi lozim.

¹⁰Челпанов Г.И. Ўша асар. — Б. 11.